

session-2021-2022

एप्रिल २०२२

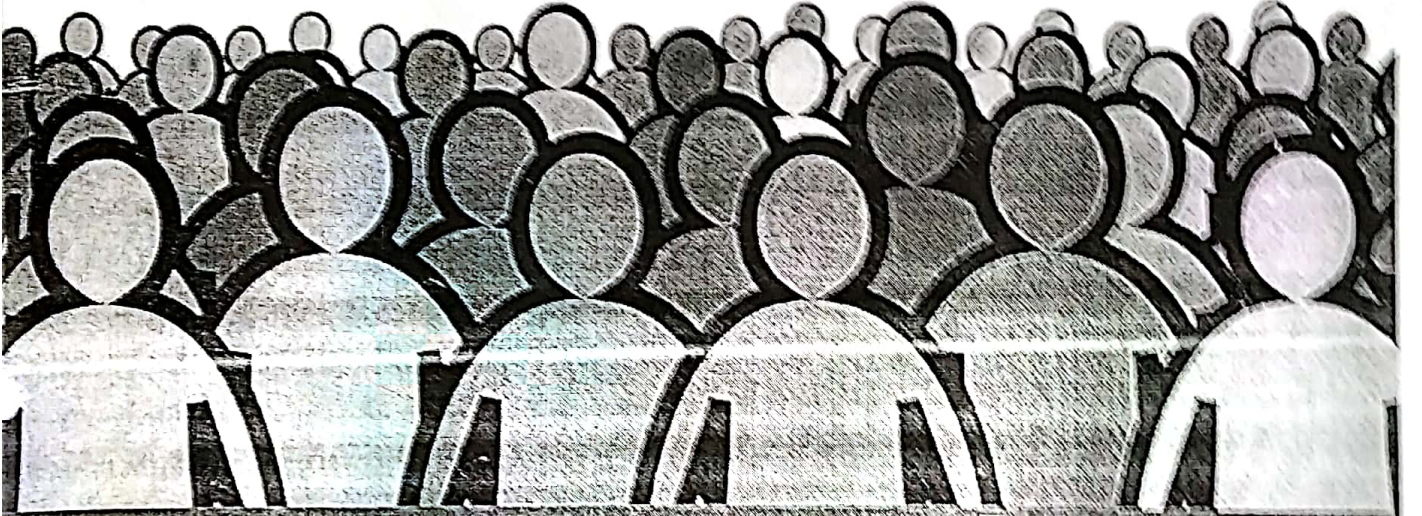
ISSN 2233-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

मराठी समाजशास्त्र परिषद

कोविड (२०२० ते २०२२) काळावधीत आयोजित केलेल्या व्याख्यानांचे संकलन

संपादक

प्रा. डॉ. नारायण कोचळे
अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद

कार्यकारी संपादक

प्रा. प्रियदर्शन भवरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
बद्रीनारायण नारवाले महाविद्यालय, जालना

एप्रिल २०२२

ISSN 2230-7745

मराठी समाजशास्त्र परिषद

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

कोविड (२०२० ते २०२२) कालावधीत
आयोजित केलेल्या व्याख्यानांचे संकलन

संपादक

प्रा.डॉ.नारायण कांबळे
अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद

कार्यकारी संपादक

प्रा. प्रियदर्शन भवरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
बद्रीनारायण बारवाले महाविद्यालय, जालना

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	दिनांक	व्याख्याते	पृष्ठ क्र.
१	विशेष व्याख्यान दि. २७ सप्टेंबर २०२०	वक्ते : डॉ. उत्तम भोईटे, माजी कुलगुरू, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.	१
२	विशेष व्याख्यान दि. ६ डिसेंबर २०२०	वक्ते : डॉ. पी.जी. जोगदंड, सेवानिवृत्त प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.	६
३	विशेष व्याख्यान दि. २५ जानेवारी २०२१	बदलत्या जगाच्या बदलत्या समाजशास्त्रीय संकल्पना वक्ते : डॉ. डी. श्रीकांत, सेवानिवृत्त प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.	११
४	विशेष व्याख्यान दि. १ फेब्रुवारी, २०२१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जाती निर्मूलनाचा विचार आणि वर्तमान परिस्थिती वक्ते : डॉ. सुरेश वाघमारे	१३
५	विशेष व्याख्यान दि. १९ फेब्रुवारी, २०२१	लोककल्याणकारी राजा: छत्रपती शिवाजी महाराज वक्ते : डॉ. व्ही.एल. एरंडे (सेवानिवृत्त प्राचार्य, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा जि. लातूर)	१६
६	विशेष व्याख्यान दि. ४ एप्रिल २०२१, वेळ - स.१०.०० वा.	समाजशास्त्र पद्धतीचे नवीन नियम : अँथनी गिडेन्स मार्गदर्शक : डॉ. नारायण चौधरी, सेवानिवृत्त प्राध्यापक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	२०
७	दि. ११ एप्रिल २०२१ वेळ: सकाळी १०.००	विषय : समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्याख्याते : डॉ. प्रदीप आगलावे, प्रमुख डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.	२५
८	फुले शाहू आंबेडकर व्याख्यानमाला दि. १२ एप्रिल २०२१ वेळ सकाळी ११.०० वा.	विषय : महात्मा फुले यांचे राष्ट्रविकासातील योगदान व्याख्याते : प्रा.डॉ. जगन कराडे सचिव, अखिल भारतीय समाजशास्त्र परिषद, नवी दिल्ली. प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	२७
९	फुले शाहू आंबेडकर व्याख्यानमाला दि. १३ एप्रिल २०२१	राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्री उद्धाराचे कार्ये आणि आजचे वास्तव प्राचार्या डॉ. मंजुषा पवार	३२
१०	एक दिवशीय संशोधन कार्यशाळा दि. २५ एप्रिल २०२१ सकाळी १०.०० ते १.३०	सत्र १ : शोध निबंध कसा लिहावा ? - डॉ. अनघा तेंडूलकर, उपप्राचार्य, सोफिया महाविद्यालय, मुंबई सत्र २ : शोध प्रबंध कसा लिहावा ? - डॉ. घनश्याम येळगे, संचालक, सामाजिक शास्त्रे विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.	३७
११	दि. १६ मे २०२१ रविवार वेळ १२.०० वा.	व्यक्तीपरिचय ग्रंथ प्रकाशन समारंभ मा.प्रा.डॉ.उत्तमराव भोईटे यांच्या शुभ हस्ते प्रमुख पाहुणे मा.प्रा.डॉ.जगन कराडे, प्रा.डॉ.सरोज आगलावे, प्रा.डॉ.राहुल भगत (संपादक, व्यक्ती परिचय ग्रंथ) प्रा.डॉ.नारायण कांबळे (अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद)	४७

विशेष व्याख्यानमाला

विषय : सामाजिक चळवळ संकल्पना व स्वरूप : दलित चळवळीच्या विशेष संदर्भात.

६ डिसेंबर २०२० वेळ: स.११.००

व्याख्याते

डॉ. पी. जी. जोगदंड,

माजी समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अध्यक्ष : डॉ. नारायण कांबळे
(अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद)

डॉ. प्रल्हाद जोगदंड

सामाजिक चळवळीमध्ये पर्यावरणवादी चळवळ, शेतकरी चळवळ, महिला चळवळ, दलित चळवळ इ. अशा दोनशेच्यावर चळवळींचा समावेश होतो. सामाजिक चळवळीच्या निर्मितीस संरचनात्मक परिस्थिती, दमनकारी शासन ही मुख्य कारणे आहेत. संरचनात्मक परिवर्तनासाठी सामाजिक चळवळीचा उदय होत असतो. समाजातील लोकांवर होणाऱ्या अन्याय आणि अत्याचाराला वाचा फोडून त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी शासनावर दबाव आणण्याचे काम सामाजिक चळवळी करतात,

सामाजिक चळवळीची संकल्पना :

सामाजिक चळवळीची संकल्पना स्पष्ट करतांना सामाजिक चळवळीच्या निर्मितीस कोणकोणते घटक जबाबदार आहेत याची चर्चा आपल्या व्याख्यानात केली. सामाजिक चळवळीच्या निर्मितीस प्रमुख चार घटक जबाबदार आहेत.

१. सामुदायिकता : जेव्हा एखादा समुदाय आपल्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराच्या विरोधात संघटीत होऊन न्याय मागण्यासाठी लढा उभा करतो तेव्हा त्या समुदायात या मागण्यासाठी आपल्या समुदायाप्रती आपुलकी, प्रेम आणि जिन्हाळ्याची भावना निर्माण होऊन सामुदायिकता वाढीस लागते व ती सामुदायिकताच सामाजिक चळवळीच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरते.

२. विचारप्रणाली : एखादी राजकीय व सामाजिक व्यवस्था कशी बदलायची, सुधारायची, टिकवायची याच्या व्यावहारिक साधनांशी संबंधित बरीचशी सुसंगत विचारसंहिता म्हणजे विचारप्रणाली होय. अशी विचारप्रणाली हीच एखाद्या सामाजिक चळवळीच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरत असते.

३. बदलाभिमुखता : समाजाच्या सामाजिक संरचनेत जेव्हा बदल घडून येतो तेव्हा समाजात सामाजिक परिवर्तनास किंवा बदलास सुरुवात होते. जेव्हा समाजातील एखाद्या समुहास असे वाटायला लागते की प्रस्थापित सामाजिक व्यवस्था आमच्या न्याय मागण्यांकडे वारंवार दुर्लक्ष करीत आहे, तेव्हा अशा समग्र सामाजिक व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्याची बदलाभिमुखता समुह सदस्यांमध्ये निर्माण होते तेव्हा सामाजिक चळवळीचा उदय होतो.

४. नेतृत्व : 'समुहाचे उद्दिष्टे पूर्ण करण्याकरिता अनुयायांच्या सहकार्याने एखादा नेता पुढाकार घेतो व त्या नेत्याचा तो पुढाकार संपुर्ण समुहास मान्य असतो तेव्हा त्यास नेतृत्व असे म्हणतात.' उदा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भारतातील मागासवर्गीयांच्या चळवळीस बाबासाहेबांचे नेतृत्व मिळाले नसते तर भारतात दलित चळवळीचा विकास झाला नसता.

हे चार घटक कोणत्याही सामाजिक चळवळीच्या निर्मितीस कारणीभूत असतात. सामाजिक चळवळीच्या संदर्भात अनेक पाश्चात्य विचारवंतांनी आपले मत व्यक्त केले आहेत.

समाजव्यवस्थेत बदल घडवून आणण्यासाठी सामाजिक चळवळी निर्माण होतात. सदोष असणाऱ्या सामाजिक व्यवस्था आणि मानवी संबंधात बदल घडवून आणण्यासाठी सामाजिक चळवळी निर्माण होतात. काही समाजशास्त्रज्ञांच्या मते, परिघावरून मुख्य प्रवाहात जाण्याचा मार्ग म्हणजे सामाजिक चळवळ होय. असे वेगवेगळे विचार समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक चळवळीच्या संदर्भत प्रगट केले आहेत.

सामाजिक चळवळीचे स्वरूप

प्रत्येक सामाजिक चळवळीसमोर 'ओळख निर्माण करण्याचा प्रश्न निर्माण झालेला असतो. दलित चळवळी समोरही ओळख निर्माण करण्याचा प्रश्न निर्माण झालेला होता. कोणत्याही सामाजिक चळवळी समोर आपली ओळख निर्माण करण्यासाठी चार घटक महत्वाचे असतात तेच चार घटक भारतातील दलित चळवळी समोरील ओळख निर्मातीचे घटक आहेत. त्या घटकांबद्दल विस्तृत चर्चा त्यांनी पुढील प्रमाणे केली.

१. प्रारंभिक /आदिम ओळख : कोणत्याही सामाजिक चळवळीला आपली प्रारंभिक ओळख निर्माण करण्यासाठी वंश आणि लिंग याचा आधार घ्यावा लागतो तेव्हाच एखाद्या चळवळीच्या निर्मातीचे त्रिजे रोवली जातात.

२. स्वतः निर्माण केलेली ओळख : लोकांनी लोकांसाठी स्वतः निर्माण केलेली ओळख ही चळवळीच्या निर्मातीस कारणीभूत ठरत असते. भारतातील दलितांनी आपली स्वतःची ओळख स्वतः निर्माण केली आहे. उदा. बहुजन, वंचित ही ओळख दलितांनी स्वतः निर्माण केलेली ओळख आहे.

३. प्रायोजित ओळख : जेव्हा एखाद्या समुहास किंवा गटास वरून कोणीतरी विशिष्ट नावाने संबोधून ओळख निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो त्यास प्रायोजित ओळख असे म्हणतात. उदा. दलितांसाठी म. गांधींनी दिलेली हरिजन ही ओळख किंवा आदिवांसीसाठी गिरिजन ही ओळख प्रायोजित ओळख म्हणून संबोधली जाते.

४. प्रशासकीय ओळख : जेव्हा एखाद्या समुहास प्रशासकीय व्यवस्थेच्या माध्यमातून वैधानिक ओळख निर्माण करून देण्याचा प्रयत्न केला जातो त्यास प्रशासकीय ओळख असे म्हणतात. उदा. भारतातील दलितांसाठी भारतीय संविधानात (Scheduled Caste) हा शब्द प्रशासकीय ओळख म्हणून उपयोगात आणल्या गेला आहे.

हे वरील चार घटक प्रत्येक सामाजिक चळवळीस आपली ओळख निर्माण करण्यासाठी कारणीभूत ठरत असतात. परंतू बहुतांश सामाजिक चळवळी या स्वतः निर्माण केलेली ओळख या आधारावरच आपल्या चळवळीचा पाया निर्माण करीत असतात. भारतातील दलित चळवळीने स्वतः निर्माण केलेली वंचित, बहुजन या ओळखीच्या आधारावरच आपली चळवळ पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी इतरांद्वारे दिल्या

गेलेल्या प्रायोजित ओळखी शिवाय आपली चळवळ उभी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पुढे ते म्हणतात, कोणत्याही सामाजिक चळवळीत तीन प्रश्न महत्वाचे असतात. चळवळ कोणसाठी? कशासाठी? आणि चळवळीची साधणे कोणती? (हिंसात्मक आणि अहिंसात्मक) हेच प्रश्न भारतातील दलित चळवळीच्या संदर्भातही महत्वाचे होते. आपण कोणाच्या विरोधात चळवळ करीत आहोत हे चळवळीमध्ये सहभागी असणाऱ्या लोकांना माहीत असणे आवश्यक आहे.

भारतात अलीकडील काळात सामाजिक चळवळी किंवा दलित चळवळी संपूष्ठात येत आहेत, त्या नामशेष होत आहेत अशी चर्चा होतांना दिसते. या अहवालानुसार भारतात ज्या सामाजिक चळवळी कार्यरत आहेत त्यामध्ये जमिनीचे हक्क, पाण्याचा प्रश्न, विस्थापितांचे प्रश्न, मानवी हक्क, इत्यादीमुळे निर्माण झालेले प्रश्न या सारख्या उद्देशांसाठी सामाजिक चळवळी आजही समाजात कार्यरत आहेत. सामाजिक चळवळीच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा त्यांनी या वेळी केली.

वैशिष्ट्ये :

१. उद्दिष्ट्ये : प्रत्येक सामाजिक चळवळीची काही निश्चित उद्दिष्ट्ये असतात. सामाजिक संरचना ही सदोष असते अशा समग्र सामाजिक संरचनेत बदल घडवून आणणे हे सामाजिक चळवळीचे उद्दिष्ट्ये असते. अशा बदलासाठी सामुदायिक कृति, सामाजिक वर्तन, साधने इ. घटक हे आवश्यक असतात. ते भारतातील दलित चळवळीमध्ये दिसून येते.

२. सामाजिक चळवळीची व्याप्ती : प्रत्येक सामाजिक चळवळीची व्याप्ती ही कुठपर्यंत आहे? ती सामाजिक चळवळ कोणत्या भौगोलिक क्षेत्रावर कार्यरत आहे? हे सामाजिक चळवळीसाठी अतिशय आवश्यक असते. सामाजिक चळवळीचे क्षेत्र आणि व्याप्ती जेवढे विस्तृत असते तेवढा त्या सामाजिक चळवळीचा प्रभाव अधिक दिसून येतो. उदा. भारतातील दलित चळवळ ही देशभर सुरू आहे. जाती व्यवस्था भारतात जेव्हापर्यंत अस्तित्वात राहिल तेव्हापर्यंत भारतात दलित चळवळी कार्यरत राहतील.

३. सामाजिक चळवळीचा जीवन प्रवास : प्रत्येक सामाजिक चळवळीचा जीवन प्रवास हा सुद्धा सामाजिक चळवळीच्या अस्तित्वासाठी महत्वाचा भाग असतो. एखादी चळवळ कधी सुरूवात झाली, कुठपर्यंत पोहचली, चळवळीने लढ्यासाठी कोणते विषय निवडले, त्या चळवळीचे उद्दिष्ट्ये कोणते होते इ. बाबतची माहिती चळवळीचा जीवन प्रवास उलगडून दाखवीत असते यामुळे ती चळवळ दीर्घ कालावधीसाठी निर्माण झाली की अल्प कालावधीसाठी हे माहीत होते. आणि हा चळवळीचा जीवन प्रवास चळवळीतील कार्यकर्त्यांसाठी प्रेरणादायी व मार्गदर्शक असतो.

सामाजिक चळवळीच्या स्वरूपाबद्दल चर्चा करतांना

काही समाजशास्त्रज्ञांच्या मताचा संदर्भ दिला आहे. या विचारवंतांमध्ये एम. एस. राव, घनश्याम शहा, पी. एन. मुखर्जी, टी. के. ओमेन, डॉ. डी. एन. धनागरे इ. या समाजशास्त्रज्ञांचा अभ्यास केल्याशिवाय सामाजिक चळवळीचे शास्त्रीय स्वरूप समजून घेता येत नाही. एम.एस. राव असे म्हणतात की, कोणत्या प्रकारचा सामाजिक बदल तुम्हाला घडवून आणायचा आहे त्यावरून सामाजिक चळवळीचे स्वरूप व चळवळीचे प्रकार निर्धारित होतात. त्यामध्ये सुधारणावादी चळवळ, संक्रमणात्मक चळवळ, क्रांतीकारी चळवळ इ. चळवळींच्या प्रकाराबद्दल चर्चा त्यांनी आपल्या अभ्यासात केली. पार्थनाथ मुखर्जी असे म्हणतात की, सामाजिक बदलाची गुणवत्ता काय आहे यावरून सामाजिक चळवळीचे स्वरूप निश्चित होत असते. मुखर्जी यांनी संचित चळवळ, पर्यायी चळवळ, संपूर्ण बदलासाठी चळवळ इ. चळवळीचे प्रकार सामाजिक बदलाची गुणवत्ता काय आहे यावरून निर्माण होतात असे सांगितले. टी. के. ओमेन यांनी सुद्धा सामाजिक चळवळीचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. त्यामध्ये विचारप्रणालीवर आधारित चळवळ, संघटित चळवळ, दैवी शक्तीवर आधारित चळवळ इ. पुढे टी. के. ओमेन असे म्हणतात की, तुमच्या चळवळीची सहायक उद्दीष्टे आणि प्रतिक्रियात्मक उद्दीष्टे हे नेतृत्वाला सिद्ध करावे लागतात. जर असे नाही झाले तर चळवळ निर्माण होऊ शकत नाही. इ. विचारवंतांच्या विचारांचा आढावा त्यांनी यावेळी घेतला.

सामाजिक चळवळीचे सिध्दांत

यावेळी त्यांनी सामाजिक चळवळीच्या उदयाची मान्यताप्राप्त सहा सिध्दांताची चर्चा केली. ते पुढीलप्रमाणे

१. ताण तणावाचा सिध्दांत : समाजामध्ये जी संरचना स्थित असते त्या संरचनेत बिघाड झाला की ताण तणाव निर्माण होतो. हा ताण तणाव नाहीसा करण्यासाठी लोक चळवळी करतात.

२. पुनर्रूजीवन/पुनर्निर्मितीचा सिध्दांत : समाजामध्ये कार्यरत असणारे मुल्य आणि संस्कृती हे जर समाजातील बहुतांश लोकांच्या हिताच्या आड येत असतील तर अशा सांस्कृतिक बदलासाठी आणि मुल्यात्मक बदलासाठी जी चळवळ निर्माण होते ती चळवळ पुनर्निर्मितीची चळवळ ठरते. अशा चळवळींचे उद्दीष्टे हे समाजाला पुनर्जिवीत करून नविन संस्कृतिची निर्मिती करणे हेच असते.

३. सापेक्ष वंचिततेचा सिध्दांत : समाजातील इतर घटकांपेक्षा आपण अधिक वंचित आहोत ही सापेक्ष वंचिततेची भावना लोकांच्या मनात निर्माण होते. सर्व स्तरात, सर्वच क्षेत्रात, सर्वच आघाड्यांवर आम्ही उपेक्षित, दुर्लक्षित, वंचित आहोत असा समज समाजातील विशिष्ट समुहातील लोकांचा होतो. अशा समजातुनच सामाजिक चळवळीचा उदय होतो असे मत टी. के. ओमेन, घनश्याम शहा यांनी मांडले आहे.

४. साधन सामुग्रीचा सिध्दांत : कोणतीही सामाजिक चळवळ चालवतांना साधन सामुग्रीची आवश्यकता असते. भौतिक स्वरूपाची(लोकांचा सहभाग, पैसा इ.) किंवा अभौतिक स्वरूपाची(नैतिक, सांस्कृतिक, सामाजिक इ.) साधने हे सामाजिक चळवळीच्या संचलनासाठी आणि उद्दीष्टे पूर्तीसाठी आवश्यक असतात. कोणत्याही चळवळीला यशस्वी करण्यासाठी साधन सामुग्रीची आवश्यकता असते. त्यामूळे साधन सामुग्रीच्या सिध्दांताचे महत्व सामाजिक चळवळीत असते.

५. उठावात्मक सिध्दांत : समाजामध्ये इतिहासाच्या पूर्णविलेखनासाठी अशा चळवळी निर्माण होतात. उदा. आदिवासी, दलित इ. समूहातील लोकांना असे वाटत असते की आमचा इतिहास हवा तसा अधोरेखित झाला नाही इतिहासामध्ये आमच्या मेहनतीचा, पराक्रमाचा, शौर्याचा उल्लेख यथोचितरित्या करण्यात आलेला नाही. म्हणून आम्ही प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरोधात विद्रोह करून आम्हाला पाहीजे तसे इतिहासाचे पूर्णविलेखन करू ही भावना समूहाच्या मनात जेव्हा निर्माण होते. तेव्हा समाजात उठावात्मक सामाजिक चळवळी निर्माण होतात.

६. नविन सामाजिक चळवळी सिध्दांत : नविन सामाजिक चळवळी सिध्दांत हा सामाजिक चळवळीच्या अभ्यासामध्ये समकालिन दृष्टीकोन आहे. अशा चळवळी या समाजातील एखाद्या प्रश्नासाठी किंवा मुद्द्यासाठी निर्माण झालेल्या आहेत. या चळवळी आपले उद्दीष्टे पूर्ण झाले की संपुष्टात येतात. अशा सामाजिक चळवळी अराजकीय असतात. आर्थिक प्रश्नांवर या चळवळींमध्ये चर्चा होत नाही. साधारणपणे मानवी हक्कांसाठी, सामाजिक न्यायासाठी लढणे हाच मुख्य उद्देश समोर ठेवून या चळवळी निर्माण होतात. अशा सामाजिक चळवळींचे सदस्य हे आभासी असतात त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध येत नसतो. डॉ. जोगदंड यांनी सामाजिक चळवळीच्या उपरोक्त सहा सिध्दांताची चर्चा आपल्या व्याख्यानात केली.

दलित चळवळीच्या विशेष संदर्भात

यावेळी त्यांनी स्वतःच्या संशोधनातून आलेल्या अनुभवाचे कथन उपस्थित श्रोत्यांसमोर केले. भारतातील दलित चळवळीचा उदय हा प्रस्थापित समाज व्यवस्थेच्या माध्यमातून दलितांवर करण्यात आलेल्या अमानुष, अमानवी अत्याचार, अन्याय, शोषण इ. कारणांमूळे झाला. हे त्यांनी उदाहरणासह सांगितले आहे. भारतातील निम्न जातीय समूहातील लोकांना स्वत्वाची, स्वअभिमानाची जाणीव झाली व सामाजिक न्याय प्राप्त करण्यासाठी भारतातील दलित चळवळींचा उदय झाला. भारतातील दलित चळवळ ही येथील समाज व्यवस्थेला प्रश्न विचारणारी चळवळ म्हणून ओळखली जाते. आमच्यावर एवढे अन्याय का? आमची पिळवणूक कशासाठी? आमच्या सोबत अमानवीय व्यवहार का? असे प्रश्न दलित चळवळीने भारतातील प्रस्थापित

समाज व्यवस्थेला विचारलेले आपणांस दिसून येतात. भारतातील दलित चळवळीचे स्वरूप विद्रोही आहे. भारतातील दलित हे प्रत्येक आपाड्यांवर प्रस्थापित समाज व्यवस्थे विरोधात विद्रोह करताना आपणास पहावयास मिळतील.

कोणत्याही प्रकारचा विद्रोह हा दोन प्रकारचा असतो, १. आहे ती सामाजिक व्यवस्था बदलविणे (Deconstruction) २. नविन सामाजिक व्यवस्था निर्माण करणे; (Reconstruction) विद्रोह हे अशा प्रकारचे दुधारी शस्त्र आहे. भारतातील दलित चळवळीसमोरील कोण-कोणते प्रश्न आहेत. यावर चर्चा करताना ते म्हणतात, आत्मसन्मान, माणूसकी, निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे, जातीय अत्याचाराचा विरोध करणे, सार्वजनिक संपत्तीच्या उपभोगात (सार्वजनिक विहीरी, पाणवटे, तळे इ. ठिकाणी) समान वाटा, गायसान जमीनीच्या वाटपाचा प्रश्न, आरक्षण इ. प्रश्न समोर ठेवून दलित चळवळी आपला लढा लढतांना दिसून येतात असे सांगितले आहे.

भारतातील दलित चळवळ ही गतीशील असून बदलाभिमुखतेचा नेहमीच स्वीकार या चळवळीने केला आहे. समाजामध्ये कार्यरत असणारी समाज संरचना (Social Structure) सद्दोष आहे. त्या संरचनेत बदल घडवून आणणे हे दलित चळवळीचे प्रमुख उद्दीष्ट्ये आहे. दलित चळवळीने नेतृत्व, सामुदायिकता, विचारप्रणाली इ. घटकांमुळे ती एक सामाजिक चळवळ आहे हे सिध्द करून दाखविले आहे. भारतातील प्रसिध्द समाजशास्त्रज्ञ टी. के. ओमेन. यांच्या भारतातील दलित चळवळीच्या संदर्भातील विचारांचा संदर्भ देताना ते म्हणतात, भारतातील दलित चळवळी सामाजिक व सांस्कृतिक वंचितता, राजकीय वंचितता आणि आर्थिक वंचितता या तीन प्रकारची वंचितता दूर करण्यासाठी निर्माण झाल्या आहेत. अशा टी. के. ओमेन यांच्या मताचा आधार घेवून मी माझे दलित चळवळीच्या संदर्भातील संशोधन पूर्ण केले आहेत.

भारतातील दलित चळवळीचे पर्थ

भारतातील दलित चळवळीच्या विकासाचे व प्रगतीचे तीन पर्वात आपणास विभाजन करता येईल.

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अगोदरची चळवळ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अगोदरची दलित चळवळ ही श्री. गोपाल बाबा वलनकर, श्री भिमराव कांबळे, श्री. शिवराम जानबा कांबळे, श्री. किसन भागोजी बनसोडे इ. मंडळींनी सुरू केली. भारतातील दलित चळवळीचा पाया याच मंडळींनी उगारला आहे असे म्हणता येते. मुख्यातीच्या या दलित चळवळीमध्ये विद्रोह नव्हता परंतु सुधारणावादी दृष्टिकोन होता. आपल्याला आपला समाज सुधारण्याचा आहे, यासाठी ते समग्र दलित समाजातील लोकांना आब्हान करायचे हे सांगतांना उद्ग. मेलेल्या छोरांचे मांस खाऊ नका, शिक्षण घ्या इ. प्रकारचे आब्हान या मंडळींनी केले. याच बरोबर त्यांनी दलितांसाठी वसतिगृहे बनवले, दलितांमध्ये जाणीव आणि जागृती विकसित

करण्यासाठी पुस्तके काढली. या सर्व मंडळींनी दलितांमध्ये सामाजिक जाणीव आणि जागृती निर्माण करण्याचे काम दलित चळवळीच्या पहिल्या पर्वात केले आहे. म्हणून भारतातील दलित चळवळीचा पाया व बाबासाहेबांच्या चळवळीचा पाया या लोकांनी निर्माण केला आहे. असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

२. बाबासाहेबांच्या काळातील दलित चळवळ: बाबासाहेबांच्या काळातील दलित चळवळीचे तीन टप्पे डॉ. जोगदंड यांनी सांगितले आहेत. (अ) पहिला टप्पा (१९२४-१९३०) या काळात बाबासाहेबांची भूमिका ही समाज सुधारणेची होती. त्यात जातीयतेच्या विरोधातील लढा, अस्पृश्यतेच्या विरोधातील लढा, माणूसकीसाठीचा लढा इ. साठी बाबासाहेबांनी आपल्या सुरुवातीच्या काळात समाज सुधारणेची भूमिका स्विकारली होती. यासाठी त्यांनी काळाराम मंदिर प्रवेश, महाडच्या चवदार तळ्याचे आंदोलन इ. प्रकारची आंदोलने समाज सुधारणेच्या भूमिकेतूनच केले होते. (ब) दुसरा टप्पा (१९३०-१९४७) या काळात बाबासाहेबांनी आपल्या भूमिकेत व चळवळीत थोडासा बदल केलेला आपणास दिसून येतो. १९३० नंतर बाबासाहेबांनी आपल्या चळवळीच्या माध्यमातून दलितांच्या राजकीय सत्ता प्राप्तीला प्राधान्य दिले. सत्तेच्या केंद्रस्थानी दलित लोक आल्याशिवाय त्यांचे प्रश्न सुटणार नाहीत त्यामुळे दलितांच्या राजकीय हक्क आणि सत्ता प्राप्तीसाठी बाबासाहेबांनी लढा उभारला याचाच परिपाक म्हणून राजकीय पक्षांची निर्मिती केली. त्यात भारतीय रिपब्लिकन पार्टी (RIP), मजूर पक्ष, शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशन इ. ची स्थापना केली. पुढील काळात तीन गोलमेज परिषदांमध्ये सहभाग घेऊन तेथे दलितांच्या राजकीय अधिकारांची मागणी केली. (क) तिसरा टप्पा (१९४७-१९५६) या काळात बाबासाहेबांनी देशातील महत्वपूर्ण शिक्षण संस्था म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या Peoples Education Society (१९४९) स्थापना केली. १९५६ ला बाबासाहेबांनी धर्मांतर केले. या घटना बाबासाहेबांच्या काळातील दलित चळवळीच्या संदर्भात महत्त्वाच्या घटना म्हणून ओळखल्या जातात.

३. बाबासाहेबांच्या नंतरची दलित चळवळ : बाबासाहेबांच्या निधनानंतर म्हणजेच १९५६ नंतर भारतीय रिपब्लिकन पार्टीचे विभाजन होऊन दलित पंथरची स्थापना झाली. त्यानंतर दलित साहित्याची चळवळ, दलित रंगभूमी चळवळ, बामसेफ, बहुजन समाज पार्टी इ. चळवळीची व राजकीय पक्षांची निर्मिती बाबासाहेबांच्या निधनानंतर भारतात झाली. या चळवळींमुळेच दलितांमध्ये सामाजिक गतिशीलता निर्माण झाली. दलितांमध्ये सामाजिक गतिशीलता निर्माण करण्यामध्ये धर्मांतरण, स्थलांतर, राजकीय पक्ष, पारंपरिक व्यवसायाचा त्याग करून नवीन व्यवसाय सुरू करणे, औद्योगिकरण, शहरीकरण, आत्मभान (आम्ही माणूस आहोत ही भावना), शिक्षणात झालेली प्रगती (शैक्षणिक प्रगतीसाठी

बाबासाहेब संदर्भ समूह झाले), राजकीय जागरूकता वाढली, आक्रमक ओळख निर्माण झाली. इ. सर्व घटक हे दलितांमध्ये सामाजिक गतिशीलता निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरले. हे सर्व दलितांमध्ये झालेले बदल किंवा सामाजिक परिवर्तन दलितांच्या सामाजिक चळवळीची देण आहे,

दलित चळवळी समोरील प्रश्न आणि आव्हाने

भारतातील दलित चळवळीसमोर सद्यकालीन परिस्थितीमध्ये कोणते प्रश्न आणि आव्हाने आहेत याबाबत ते म्हणतात, सद्यकालीन परिस्थितीत भारतातील दलित चळवळीची स्थिती अतिशय निराशाजनक आहे ही खेदाची बाब आहे. आज भारतातील दलित चळवळीसमोर नेतृत्वाचा फार मोठा प्रश्न आहे. दलित चळवळी समोर काही प्रतिक्रियात्मक स्वरूपाचे मुद्दे आज निर्माण झाले आहेत उदा. बाबासाहेबांचे स्मारक किती भव्य व्हावे याबद्दल लोकांची मत-मतांतरे यामध्ये बरीच तफावत दिसते जसे, काही अनुयायांना वाटते की, स्मारकातील पुतळा ३२० फुटाचा असावा तर काही लोकांना वाटते की, स्मारकाची गरजच काय? त्याऐवजी त्याठिकाणी दवाखाना, विद्यापीठ किंवा संशोधन केंद्र स्थापन करावे. अशा प्रकारचे मुद्दे घेऊन लोक समोर येत आहेत. अलिकडील काळात असाही सूर दलित लोकांच्या मधून येतो की, 'दलित' हा शब्द वापरू नये तर त्याऐवजी अनुसूचित जाती, मागासवर्गीय अशा शब्दांचा उपयोग करण्यात यावा असा एक विचार प्रवाह समाजात निर्माण होत आहे. दलित ऐक्यांचा प्रश्न भावनात्मक प्रश्न म्हणून समाजात निर्माण झाला आहे. बाबासाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे कथात्मक वर्णन करण्यावर अलिकडील काळात अधिक चर्चा होतांना दिसते. अशा प्रकारचे बाबासाहेबांबद्दलचे प्रतिक्रियात्मक मुद्दे आणि प्रश्न दलित चळवळीसमोर आव्हान बनून समोर आले आहेत. अलिकडील काळात समाजात बाबासाहेब हे घटनेचे शिल्पकार आहेत. यावरच चर्चा अधिक होतांना दिसते. परंतु अशा चर्चांमधून बाबासाहेबांना व त्यांच्या विचारांना त्यांच्याच अनुयायांकडून संकुचित बनविण्याचा प्रयत्न समाजात केल्या जात आहे. म्हणून हा प्रश्न सुध्दा दलित चळवळीसमोरील आव्हान आहे. कारण १९४२-१९४६ च्या दरम्यान बाबासाहेबांनी भारताच्या समग्र विकासाचे मॉडेल निर्माण केले होते. त्यामध्ये त्यांनी वीज, पाणी, नौकानयन, नद्यांचे प्रकल्प आणि जमीन, विस्थापितांचे प्रश्न, आदिवासींचे प्रश्न इ. विषयांवर

अहवाल लेखन

डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा, जि. चंद्रपूर.

बाबासाहेबांनी विपुल प्रमाणात आपले विचार मांडले आहेत. यामुळे ते केवळ भारतीय राज्यघटनेचे निर्माते नाहीत तर बाबासाहेब हे राष्ट्रनिर्माते होते. त्यामुळे बाबासाहेबांचे योगदान विश्व पातळीवर घेऊन गेले पाहिजे. बाबासाहेब हे भारताच्या विकासाचे शिल्पकार आहेत हे विचार जनमाणसात नेण्याची जबाबदारी बाबासाहेबांच्या अनुयायांची आहे. वर्तमानात दलित चळवळीमध्ये समन्वयांचा अभाव आहे. त्यामुळे ही चळवळ तुकड्या-तुकड्यामध्ये दुभंगलेली दिसून येते म्हणून या चळवळीमध्ये समन्वय निर्माण झाला पाहिजे.

प्रश्न १: दलितांच्या सर्व राजकीय पक्षांचे उद्देश एकच असतांना या सर्व पक्षांचे सत्तेसाठी एकत्रीकरण का होत नाही? - डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार, वरोरा.

उत्तर : राजकीय सत्ता प्राप्त करण्याच्या दृष्टिकोनातून सर्वच पक्ष प्रयत्न करतात. परंतु राजकीय सत्ता मात्र या लोकांना काही मिळत नाही. या मागचे मुख्य कारण म्हणजे, सत्तेसाठी आवश्यक असणारे संख्यावळ या लोकांना प्राप्त करता येत नाही. जर सत्तेची संधी प्राप्त झाली तर दलितांचे सर्व प्रमुख राजकीय पक्ष सर्वांचे एकत्रिकरण कसे होणार नाही याचीच काळजी अधिक करतात. पक्षीय एकत्रिकरणाविषयी दलितांच्या राजकीय पक्षात उदासीनता आहे. जेव्हा सत्तेची संधी मिळते तेव्हा एखादा पक्ष विरोधकांना जाऊन मिळतो, त्यामुळे सत्तेची चालून आलेली संधी गमवावी लागते. असे करण्यात इतर राजकीय पक्षांचा स्वार्थ असतो, त्यामुळे दलितांच्या राजकीय पक्षांचे एकत्रिकरण होत नाही.

प्रश्न २ : दलित चळवळीचे अध्ययन करणाऱ्या नवीन संशोधकांना आपण अध्ययनासाठी कोणती अभ्यासपध्दती सांगाल? - डॉ. श्रुती तांबे

उत्तर : दलितांच्या प्रश्नांच्या अध्ययनासाठी ठराविक पध्दतीशास्त्र आजपर्यंत विकसीत झाले नाही. असे पध्दतीशास्त्र विकसीत करण्याचा प्रयत्न के. सत्यनारायण यांनी केला आहे. परंतु ते यशस्वी झाली नाही. अनेक समाजशास्त्रज्ञ दलितांच्या अध्ययनासाठी ठराविकसिध्दांत, अभ्यासपध्दती किंवा पध्दतीशास्त्र विकसीत करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. यासंदर्भात आणखी अधिक लिखाण होण्याची गरज आहे. पूढील काळात असे पध्दतीशास्त्र निश्चितच विकसीत होईल.

डॉ. स्निग्धा कांबळे यांनी कार्यक्रमाचे सुत्रसंचालन केले तर उपस्थितांचे आभार प्रा. डॉ. नवनाथ शिंदे यांनी मानले.

